

GEZONDHEID EN WELZIJN VAN GROTE GRAZERS IN NATUURGEBIEDEN

Veterinaire Begeleidingscommissie Natuur

c o n c e p t

**Opgesteld door
Hans den Boer
Hans Kampf**

concept d.d. 12-1-1996

VOORWOORD

1. INLEIDING

2. OVERZICHT VAN BEGRAASDE NATUURGEBIEDEN IN NEDERLAND

- 2.1 Inleiding**
- 2.2 Resultaten van de enquête**

3. WETTEN EN REGELGEVING

- 3.1 Veewet van 1920**
- 3.2 Destructiewet 1957**
- 3.3 Gezondheids- en welzijnswet voor dieren**
- 3.4 EU-richtlijnen**
- 3.5 Verordening Identificatie en Registratie van Runderen**
 - 3.5.1 Algemeen**
 - 3.5.2 Bijzondere bepalingen m.b.t. de identificatie en registratie van runderen in natuurterreinen.**
 - 3.5.3 I&R schapen en geiten**

4. ZIEKTEN EN GEBREKEN

- 4.1 Algemeen**
- 4.2 Ziekten**
- 4.3 Insleep van ziekten**
- 4.4 Inschaarders en uitschaarders**

5. AANTALSREGULATIE EN HET TRANSPORT VAN DIEREN

- 5.1 Algemeen**
- 5.2 Aantalsregulatie**
 - 5.2.1 Verschillende mogelijkheden**
 - 5.2.2 Algemeen veterinair onderzoek aan de kudde**
 - 5.2.3 Administratie**
- 5.3 Transport**
- 5.4 Export**

6. OMGAAN MET DODE DIEREN

- 6.1 Functie van dode dieren in het veld**
- 6.2 Reguliere gebieden**
- 6.3 Halfnatuurlijke gebieden**
- 6.4 Zelfregulerende gebieden**
- 6.5 Kadaveronderzoek**
- 6.6 Vraagtekens**

7. GEZONDHEID EN WELZIJN

- 7.1 Bescherming van dieren**
- 7.2 Bijvoeding**
- 7.3 Oormerken of chips?**
- 7.4 Verdere aandachtspunten**

8. INTERACTIE GRAZERS EN RECREANTEN

- 8.1 Algemeen**
- 8.2 Onderzoek**
- 8.3 Voorlichting**

9. DRAAIBOEK

- 9.1 Besmettelijke ziektes**
- 9.2 Ernstige en minder ernstige ziektes**
- 9.3 Het beheer van de kudde**

10. CONCLUSIES EN OPLOSSINGEN

VOORWOORD

Bij het beheer van natuurterreinen wordt meer en meer gebruik gemaakt van grote grazers. Daartoe worden landbouwhuisdieren gerekend, zijnde diverse rassen van rund, paard, schaaap en geit. Veelal gebeurt dat ter vervanging van andere beheersmaatregelen zoals maaien en branden. Soms worden grote grazers - mede of alleen - ingezet met een ander doel, namelijk als onderdeel van het ecosysteem. In het laatste geval behoeven de dieren niet mee te werken aan een tevoren beoogd landschap of soortensamenstelling. In het eerste geval is dat uitdrukkelijk wel de bedoeling.

Op initiatief van de Directie Natuurbeheer zijn in 1995 twee verkenningen verricht die van grote betekenis worden geacht voor het beleid en beheer met betrekking tot begrazing van natuurterreinen. De eerste - uitgevoerd door het Instituut voor Bos- en Natuuronderzoek (IBN) - poogt de feiten en meningen t.a.v. werking en effecten van begrazing in beeld te brengen. De andere (=onderhavige) verkenning is gericht op de gezondheids- en welzijnsaspecten van grote grazers. In deze verkenning wordt ook aandacht geschonken aan de relatie van deze dieren met de mens in verband met recreatie.

De eerste versie van dit rapport is opgesteld door Hans den Boer, die in het kader van een Interim-Functievervulling bij de directie Natuurbeheer werkzaam was. Hij is daarbij begeleid door met name Hans Kampf (Dir. Natuurbeheer) en Henk Beijer (IKC Natuurbeheer). Verschillende personen hebben dit rapport van commentaar voorzien, waaronder de leden van de Veterinaire Begeleidingscommissie Natuur. Mede naar aanleiding van die opmerkingen is dit rapport verder bewerkt door Hans Kampf.

Ik verwacht dat dit rapport bijdraagt aan een vergroting van het begrip voor, de kennis over en het inzicht in de gezondheids- en welzijnsaspecten van begrazing in natuurgebieden, zowel bij degenen die binnen de natuurbescherming als binnen de landbouw daarbij betrokken zijn. Bovendien kan dit rapport bijdragen aan aanpassingen van de wet- en regelgeving, voor zover dat gewenst is met betrekking tot grote grazers in natuurterreinen. Tot voor kort was de wet- en regelgeving uitsluitend gericht op de economische aspecten van de landbouw.

Tenslotte stel ik met genoegen vast dat de Veterinaire Begeleidingscommissie Natuur bewezen heeft een platform te zijn waar de betrokkenen snel bij elkaar kunnen komen en in goed overleg tot oplossingen kunnen komen. Zowel de natuurbescherming als de landbouw zijn daarbij gebaat.

Ir. C.J. Janmaat,
Voorzitter Veterinaire Begeleidingscommissie Natuur

1. INLEIDING

In Nederland wordt sinds de tachtiger jaren bij het beheer van natuurgebieden op steeds grotere schaal gebruik gemaakt van grote grazers: met name runderen, maar ook van paarden, schapen en geiten. In veel gevallen gebeurt dat in plaats van andere beheersmaatregelen (bijv. maaien en branden) die meer tijd en mankracht vergen. In veel gevallen wordt bovendien een gunstiger effect verwacht van begrazing. In gebieden waar de doelstelling vooral gericht is op een hoge mate van natuurlijkheid kunnen grote grazers ook worden ingezet, met als doel het ecosysteem te completeren. In dat geval wordt alleen al de aanwezigheid van de grote grazer als soort gewaardeerd.

Onder begrazing wordt in dit verband verstaan: het laten weiden van runderen, paarden, schapen en/of geiten met het oog op de realisatie van de gewenste natuurdoelen. De wijze waarop dat in de praktijk gebeurt, verschilt sterk van plaats tot plaats. Zo loopt de oppervlakte van de begraasde gebieden erg uiteen van enkele tientallen tot meer dan duizend hectare. De terreinen waar begrazing (alleen of mede) wordt gezien als een onderdeel van het ecosysteem zijn bijna altijd groot. In de praktijk is een sterke tendens om - naast het aantal begraasde terreinen - ook de begraasde oppervlakte van individuele terreinen te vergroten. Deze tendens zal zich in de toekomst voortzetten.

De dieren die worden ingezet voor begrazing van natuurterreinen vallen onder de z.g. 'gehouden dieren'. De Europese Commissie stelt bepaalde eisen aan het houden van deze dieren, zoals bestrijding van bepaalde ziekten en een identificatie en registratiesysteem (I&R). Op grond hiervan heeft het Landbouwschap op 6 februari 1991 de Verordening Identificatie en Registratie van Runderen 1991 ingesteld. Tijdens de behandeling van deze verordening in de Tweede Kamer heeft de toenmalige staatssecretaris van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij aangekondigd een Veterinaire Begeleidingscommissie Natuur in te stellen. Deze inmiddels bestaande commissie heeft tot doel een platform te zijn voor betrokkenen bij de realisatie van het beleid van enerzijds de veterinaire gezondheids- en welzijnsregelgeving en anderzijds het natuurbeleid. Het onderhavige rapport is daarvan een concreet produkt. Dit rapport is opgesteld, niet alleen om meer zicht te krijgen op de aspecten van gezondheid, welzijn en ethiek bij begrazing van natuurgebieden, maar ook om te komen tot nadere afspraken en adviezen.

Indien een beheerder gebruik maakt van begrazing heeft hij in de eerste plaats te maken met verschillende wetten, verordeningen en met andere regelgeving. Ook heeft hij te maken met vraagstukken op het vlak van het welzijn van de dieren: de dierenbescherming. In dit rapport wordt daarvan een overzicht gegeven. Naast een inventarisatie van de relevante wet- en regelgeving wordt ook nagegaan of de bestaande regelgeving passend is (te maken) voor deze vorm van natuurbeheer. De regelgeving met betrekking tot grote grazers is immers gebaseerd op de agrarische produktie en (nog) niet op de realisatie van de doelstellingen van het natuurbeheer.

De gegevens van het rapport zijn verzameld door middel van een enquête, literatuuronderzoek en gesprekken met betrokkenen.

2. OVERZICHT VAN BEGRAASDE NATUURGEBIEDEN IN NEDERLAND

2.1 Inleiding

Aan de hand van een enquête, bestaande uit zestien vragen, is getracht inzicht te krijgen in een aantal kwantitatieve aspecten van begrazing van natuurgebieden in Nederland. Het enquêteformulier is als bijlage 1 opgenomen. In totaal zijn 26 eigenaren van terreinen, waarvan bekend was dat zij grote grazers toepassen in het terreinbeheer, aangeschreven. Van de verstuurde enquêteformulieren zijn er 16 terugontvangen, dat is 60%. Onder de respondenten bevinden zich alle grote terreineigenaren die begrazing toepassen. Qua oppervlakte wordt 75% van de gezamenlijke natuurterreinen door de enquête gedekt. Onder degenen die niet gereageerd hebben, bevinden zich uitsluitend beheerders die slechts een klein areaal beheren of waarvan bekend is dat ze weinig gebruik maken van begrazing. De resultaten van de enquête hebben dus betrekking op het overgrote deel van de begraasde natuurterreinen in Nederland. Met de onderstaande cijfers wordt een representatief beeld - naar het jaar 1995 - gegeven van met name de volgende aspecten:

- de aard en oppervlakte van de terreinen, in relatie tot soort en aantal grote grazers;
- de technische aspecten van begrazing;
- de ervaringen met betrekking tot gezondheid van grote grazers, recreatie e.d..

Recent heeft het IBN-DLO aanvullende gegevens over begraasde natuurterreinen verzameld. Een meer compleet overzicht zal gepubliceerd worden in een speciaal themanummer van Bosbouwvoorlichting over begrazing in medio 1996.

2.2 Resultaten van de enquête

De gegevens omtrent oppervlakten, aantallen dieren e.d. zijn samengevat in tabel 1. De belangrijkste conclusies zijn:

- de resultaten van de enquête beslaan bijna 150.000 ha van de 200.000 ha natuurterrein in Nederland. Van deze 150.000 ha wordt ongeveer 40.000 ha begraasd. Het leeuwedeel hiervan (35.000 ha) komt voor rekening van Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten en de provinciale landschappen.
- de begrazing wordt uitgevoerd met 2.500 runderen, 1.500 paarden, 5.000 schapen en 185 geiten. De begrazingsdruk (=aantal dieren per ha) is zeer verschillend en hangt o.a. samen met de doelstelling en het terreintype. Met name voor de grote beheersorganisaties waren de desbetreffende gegevens nog niet direct beschikbaar. De meeste organisaties verwachten de begrazing uit te breiden in de komende jaren. Het heeft geen zin hier een gemiddelde begrazingsdruk te vermelden van alle dieren en terreinen tezamen, want zo'n getal heeft hier geen betekenis.
- de gebruikte rassen zijn velerlei. Behalve het Drents heideschaap is ook het Veluws heideschaap, Kempisch heideschaap, Schonebeker schaap en Moorschnuck vertegenwoordigd. Toegepaste runderrassen zijn o.a. Schotse Hooglander, Heckrund, Galloway, Limosin, Charolais, Pimontese, Saler, Simentaler, Blaarkop en Lakenvelder, naast 'gewoon' Maas-Rijn-Yssel en Fries-Holstein runderen. De paarden en ponies behoren o.a. tot de rassen Konik, Fjord, IJslandse pony en Shetland pony.
- de begraasde terreinen bestaan overwegend uit heide graslanden en ruigten, inclusief duinen. In toenemende mate wordt ook bosbegrazing toegepast, maar in verhouding tot de totale oppervlakte bos in Nederland (400.000 ha) is die maatregel beperkt van omvang.
- in bijna alle gevallen zijn de begraasde delen van natuurgebieden omrasterd. Daarnaast worden een twintigtal gebieden begraasd met schapen onder de hoede van een herder, met name heide-terreinen, soms ook (buitendijkse) graslanden en dijken.

Ten aanzien van de techniek van begrazing blijkt het volgende (zie ook tabel 2).

- 70% van de beheerders maken gebruik van begrazing alleen als beheersinstrument.
- 25% van de beheerders beschouwen begrazing niet alleen als een beheersinstrument, maar beschouwen de grote grazers bovendien als een integraal onderdeel van het ecosysteem ter plaatse. Eén beheerder beziet de grote grazers uitsluitend als onderdeel van het ecosysteem.
- waar begrazing alleen of mede wordt ingezet als beheersinstrument, doen de beheerders dat om boomopslag te verwijderen, vergrassing te beperken en/of heide te verjongen. Specifieke doelstellingen worden niet opgegeven. Percentages hebben hier weinig zin, want de opgegeven doelstellingen zijn globaal en verschillen nauwelijks.
- het merendeel van de beheerders pleegt - naast begrazing - aanvullend beheer om de terreindoelstellingen te realiseren.
- 25 % van de beheerders geven aan dat (hun?) rasters een hindernis vormen voor migrerende diersoorten. Als eventuele oplossingen worden opgegeven:
 - een enkele stroomdraad in plaats van gaas;
 - speciale voorzieningen treffen voor migratie;
 - geen raster gebruiken maar wildroosters.

De ervaringen met betrekking tot de gezondheid, het gedrag e.d. van de grote grazers zijn samengevat in tabel 3¹. De belangrijkste conclusies zijn dat:

- de inzet van grote grazers in brede zin weinig problemen m.b.t. gezondheid oplevert.
- een beperkt aantal organisaties regelmatig geconfronteerd wordt met ziekten onder de grazers. De meest voorkomende ziekten zijn zere bekjes (schapen), enterotoxonaemie (schapen, runderen), uierontsteking (vnl. runderen) en myasis (schapen). De overige organisaties geven aan geen hinder te ondervinden van ziekten onder de grazers of verwijzen naar de inschaarder.
- eveneens een beperkt deel van de organisaties aangeeft regelmatig gebreken bij het vee te ontmoeten. Dit heeft betrekking op plantaardige vergiftigingen, ontstekingen en/of botbreuken.
- in enkele gevallen specifieke problemen optreden met:²

¹ tabellen nog uitwerken. Waar houden de conclusies m.b.t. tabel 3 op?

- slechts incidenteel confrontaties plaatsvinden met de recreatieve functie van de terreinen. De klachten hebben betrekking op:
 - rasters en/of klaphekjes;
 - ongewenste confrontatie met de dieren, al dan niet als gevolg van het bijvoederen door recreanten;
 - agressieve stieren.
- ponies naar verhouding de meeste klachten geven, vanwege hun soms opdringerig gedrag naar het publiek. Eén organisatie overweegt daarom deze dieren te vervangen door runderen.
- ongeveer de helft van de beheerende organisaties gebruik maakt van zowel eigen vee als van ingeschaard vee. Iets minder dan de helft maakt uitsluitend gebruik van inscharing door derden, terwijl een enkele beheerder alleen eigen vee gebruikt.
- enkele beheerders problemen ondervinden bij de toepassing van de I & R regeling. De oormerken zijn soms moeilijk aan te brengen. Ook worden oormerken verloren in de terreinen. Andere beheerders ervaren bureaucratie rondom de I & R regeling.
- overtollige dieren in het algemeen worden afgevoerd naar andere terreinen, het slachthuis o.i.d., afhankelijk van de situatie ter plekke. In twee gevallen wordt daarentegen natuurlijke sterfte als beheersoptie aangegeven.
- dieren die in het veld zijn doodgegaan, in het algemeen ter destructie worden aangeboden, behalve bij de twee hiervoor bedoelde organisaties. Deze laatste laten dode dieren zoveel mogelijk liggen, afhankelijk van de lokale situatie.
- de meeste beheerders niet bijvoeren of alleen onder bijzondere omstandigheden.

Gevraagd naar de verwachtingen die men heeft ten aanzien van een begeleidend dierenarts, noemen negen organisaties de algemene veterinaire begeleiding, naast het gezamenlijk uitvoeren van de veterinaire eisen van de overheid. Daarbij verwacht men een flexibele en positieve instelling ten aanzien van het inzetten van grazers als natuurbeheersinstrument.

Wat de rol van de Veterinaire Begeleidingscommissie Natuur betreft, worden de volgende suggesties gedaan:

- platform voor begrazing in natuurgebieden;
- zorgen voor advies en voorlichting naar de agrarische wereld, om eventuele misverstanden te verhelpen;
- actief meedenken om het beleid van een duurzame natuur, gestuurd door natuurlijke processen, zoveel mogelijk inhoud te geven;
- uitdragen van ervaringen met begrazing in natuurgebieden;
- voorlichting geven door middel van publikaties;
- deskundigenoordeel niet beperken tot zuiver veterinaire aspecten, maar ook overleg bevorderen over populatiebeheer voor zover dit consequenties heeft voor de gezondheid en het welzijn van dieren.

3. WETTEN EN REGELGEVING

De dieren die in natuurgebieden ingezet worden als beheersmaatregel worden gezien als gehouden dieren. Dit wil zeggen dat zij onder de beschikkingsmacht van de mens vallen. Dit houdt tevens in dat deze dieren onder de Nederlandse en Europese wetgeving vallen. De volgende wetten en verordeningen zijn van belang:

- De Veewet van 1920;
- Destructiewet 1957;
- Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren;
- Richtlijnen van de Europese Unie.
- Verordeningen van het Landbouwschap;

² wordt mogelijk aangevuld door Naud Wijnhoven

3.1 Veewet van 1920

De regelgeving op het gebied van het houden van vee is nog steeds geregeld in de **Veewet van 1920**. In de considerans daarvan staat:

"Dat het wenselijk is nieuwe wettelijke voorschriften tot regeling van het veeartsenijkundig Staatstoezicht uit te vaardigen".

In artikel 1 staat wat onder dit veeartsenijkundig Staatstoezicht o.a. wordt verstaan:

- de zorg voor de algemene gezondheidstoestand van de veestapel
- de wering en bestrijding van besmettelijke veeziekten
- de keuring van voor uitvoer bestemd vee en vlees

De bescherming van de Nederlandse veestapel tegen besmettelijke ziekten is, behalve voor de Nederlandse veehouderij, vooral ook van belang met het oog op de export. Iedere eigenaar, houder of hoeder van vee is dan ook verplicht om bij verschijnselen van een in de Veewet genoemde besmettelijke ziekte hiervan onmiddellijk aangifte te doen bij de burgemeester van de gemeente waar het vee zich bevindt. Voorbeelden van dergelijke "veewetziekten" zijn mond- en klauwzeer en runderpest.

De Veewet zal gefaseerd worden afgebouwd en overgenomen in de Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren. In de loop van de eerste maanden van 1996 krijgt een groot deel van deze overgang z'n beslag.

3.2 Destructiewet 1994

Het onbruikbaar maken van met name genoemd materiaal van dierlijke herkomst is geregeld in de **Destructiewet 1957**. Deze wet valt onder de verantwoordelijkheid van de Minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS). De Minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij is hiervan medeondertekenaar. Onder destructie wordt verstaan het onschadelijk maken van destructiemateriaal in een destructor en het daarbij verwerken tot nuttige producten. Artikel 1 van deze wet omschrijft wat er onder destructiemateriaal verstaan wordt. Dit is o.a. materiaal van dierlijke herkomst, dat ingevolge de Vleeskeuringswet of de Veewet onbruikbaar moet worden gemaakt als voedsel voor mens en dier. Het moet onschadelijk worden gemaakt of worden vernietigd.

Dit betreft o.a.:

- bedorven of op andere wijze ondeugdelijk geworden vlees of vleeswaren;
- dode honden en katten;
- bij algemene maatregel van bestuur aangewezen ander materiaal van dierlijke herkomst. Ook zijn in de meeste gevallen kadavers van dode (landbouwhuis)dieren destructiemateriaal. Een in dit kader eveneens belangrijk artikel is artikel 4, waarin staat dat het verboden is destructiemateriaal aan destructie te onttrekken.

3.3 Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren

De wetgeving ten aanzien van de gezondheid en het welzijn voor dieren is geregeld in verschillende wetten, zoals de Veewet, Wet op de Dierenbescherming, Wet Dierenvervoer, en de Bijenwet.

In 1980 werden voorstellen gedaan om te komen tot één wet waarin de gezondheid en het welzijn van dieren geregeld zou zijn. Pas in november 1992 werd de definitieve **Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren** in het Staatsblad gepubliceerd. Deze wet is een kaderwet en is op zich al wel aangenomen, maar via uitwerking in Algemene Maatregelen van Bestuur (AMvB) zullen gefaseerd de diverse onderdelen van de wet in werking treden. Deze wet zal op den duur -ondermeer- de bovengenoemde wetten vervangen.

Op grond van artikel 37 van deze wet heeft de houder van dieren de plicht voor deze dieren te zorgen. Deze zorgplicht zal o.a. in het hoofdstuk Gezondheid en welzijn (7) nader worden beschreven.

3.4 EU-richtlijnen

De Europese Unie (EU) is erop gericht dat lidstaten onderling zo min mogelijk belemmeringen ondervinden bij de onderlinge handel. Daartoe wordt ernaar gestreefd veterinaire en zoötechnische eisen in alle lidstaten zoveel mogelijk gelijk te trekken (harmonisatie). Daartoe zijn er **richtlijnen** opgesteld o.a. voor het vervoer van levende dieren en dierlijke producten, de eisen die op diergezondheidsvlak aan te verhandelen dieren worden gesteld en de dierziektebestrijding binnen de EU. In de EU bestaat er sinds januari 1993 een vrije markt. Gevolg hiervan is dat:

- er controle is op productiebedrijven (gezondheidsstatus);
- er een identificatie- en registratiesysteem voor dieren moet zijn.
- er een wederzijds vertrouwen bestaat in de garanties, verstrekt door de veterinaire instanties van de lidstaten.

De lidstaten en daarmee veehouderijbedrijven zijn **verplicht** aan deze richtlijnen te voldoen.

3.5 Regelingen georganiseerde dierziektenbestrijding

3.5.1 Algemeen

De Rijksoverheid heeft de georganiseerde dierziektenbestrijding van een aantal met name genoemde endemische ziekten (o.a. runder tuberculose, runder brucellose, z.g. Groep 2 en 3 ziektes op dierziektenlijst EG) gedelegeerd aan het Landbouwschap.

Het Landbouwschap is een privaatrechtelijke organisatie, waarvan alle veehouders verplicht lid zijn. Het Landbouwschap stelt reglementen op, die dezelfde kracht hebben als wetten. De uitvoering van de reglementen aangaande de georganiseerde dierziektenbestrijding is door het Landbouwschap gelegd bij de Gezondheidsdienst voor Dieren.

Op grond van de twee Europese Richtlijnen (89/153/EEG en 92/102/EEG) is de *Verordening Identificatie en Registratie voor Runderen* door het Landbouwschap opgesteld. Deze Verordening houdt in dat elk rund, ongeacht ras of reden van houderij, op de voorgeschreven wijze geïdentificeerd en geregistreerd moet zijn.

Bovendien moet elke bedrijfseenheid die één of meer runderen houdt, zich als zodanig laten registreren bij de Gezondheidsdienst voor Dieren (GD). Tevens moeten veehouderijbedrijven -dus ook natuurterreinen met vee in eigendom of van derden, of met inschaarvee- een bedrijfsregister bijhouden, waarin alle mutaties (aan- en afvoer van dieren, geboorten etc.) bijgehouden worden.

Op grond van de *Verordeningen Georganiseerde Dierziektenbestrijding*, die weer verankerd zijn in de Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren, is het verboden de daarin genoemde diersoorten (onder andere ook runderen) te houden (in eigendom en bij inscharing), tenzij men voldoet aan de gestelde bepalingen. De verordeningen die voor de diverse soorten landbouwhuisdieren van kracht zijn, gelden ook voor de dieren die tot deze soorten behoren en die in natuurterreinen grazen.

De dwingende bepalingen zijn niet alleen nodig om te voldoen aan Europese richtlijnen, maar zijn van groot belang voor een goede diergezondheidsbewaking. De daardoor gerealiseerde diergezondheidsstatus is mede bepalend voor de marktpositie van de totale sector van die diersoorten. In dit opzicht is de zwakste schakel (lees veehouderijbedrijf) bepalend voor de sterkte van de keten (lees sector). Beheerders van natuurterreinen met begrazing moeten zich bewust zijn van hun verantwoordelijkheid in deze en dat zij in principe dezelfde plichten en rechten hebben als reguliere veehouders.

3.5.2 Bijzondere bepalingen m.b.t. de identificatie en registratie van runderen in natuurterreinen.

Allereerst het volgende:

In de discussie over de toepasbaarheid van de Verordening Identificatie en Registratie van Runderen 1991 in de natuurterreinen is voor de natuurgebieden met begrazing een aparte indeling gemaakt. Deze indeling, die door het Landbouwschap in zijn verordening is verwerkt, is gebaseerd op de mate van zelfregulatie en natuurlijkheid van de terreinen, als mede op de mate waarin de overheid een rechtstreekse relatie onderhoudt met de beheerder. Onder zelfregulatie moet in dit verband worden verstaan dat de natuur zich zoveel mogelijk zonder menselijk ingrijpen kan ontwikkelen. Hoewel deze indeling niet helemaal strookt met de indeling uit de nota Ecosystemen in Nederland, blijkt deze bij de verdere uitwerking van de begrazing in het kader van de uitvoering van de wet- en regelgeving t.a.v. gezondheid en welzijn van dieren goed bruikbaar te zijn.

Deze tweedeling is als volgt:

- de eerste indeling is naar **terreineigenaar**. Hierbij is gekeken naar die eigenaren, waarmee het rijk een juridische of bestuurlijke band heeft. Dit zijn:
 - het Staatsbosbeheer (en de andere rijksdiensten);
 - de particuliere natuurbeschermingsorganisaties (gesubsidieerden op grond van de Regeling bijdragen particuliere terreinbeherende natuurbeschermingsorganisaties);
 - de eigenaren/gebruikers van terreinen die zijn aangewezen als beschermd- of staatsnatuurmonument op grond van de Natuurbeschermingswet (met een geldig beheersplan ex artikel 14).

- een indeling naar terreinen:

- **Grootschalige zelfregulerende natuurgebieden**

Onder deze gebieden worden natuurterreinen verstaan die een minimale oppervlakte hebben van 700 ha. en waar het beheer in hoge mate gericht is op zelfregulatie. Deze terreinen dienen met natuurlijke of kunstmatige barrières te zijn gescheiden van vee-
teeltgebieden. De enige voorbeelden zijn thans de Oostvaardersplassen, de Slikken van Flakkee en de Imbosch.

- **Halfnatuurlijke gebieden**

Onder deze gebieden worden natuurterreinen verstaan van zodanige omvang en begroeiing, dat de dieren in de regel slechts 1 à 2 maal per jaar in handen komen. Deze gebieden variëren in grootte van globaal 50 ha. tot 1000 ha. Enkele voorbeelden zijn het Hijkerveld en het Orvelter Zand van het Drents Landschap met Schotse Hooglanders, de Schotse Hooglanders van Staatsbosbeheer in de duinen van Texel, en de Galloways van Natuurmonumenten in de Peizermaden.

- **Reguliere begrazingsterreinen**

Dit zijn de overige natuurgebieden waar de dieren praktisch dagelijks in handen van de beheerder komen.

Natuurterreinen zijn vaak anders dan de reguliere veehouderijbedrijven. Met het oog op -onder meer- de ethische en fysieke problemen, die zich kunnen voordoen bij begrazing in de natuurterreinen zijn er enkele aanpassingen aangebracht in de bepalingen van de Verordening I & R-runderen.

Om voor de aangepaste regelingen in aanmerking te komen:

- moeten de betrokken terreinen in eigendom of beheer zijn bij een terreinbeheerder, die tot de één van de volgende categorieën is te rekenen:
 - Staatsbosbeheer of een andere rijksdienst, die een natuurterrein beheert;
 - een particuliere terreinbeherende natuurbeschermingsorganisatie, zoals Natuurmonumenten of een van de provinciale landschappen;
 - beschermd natuurmonumenten, waarvoor een beheersplan ex art. 14 is vastgesteld.
- moet een natuurterrein voldoen aan de definitie "half-natuurlijk" of "grootschalig zelfregulerend" natuurterrein. Deze terreinen moeten als zodanig geregisterd zijn bij de GD, en de grootschalige zelfregulerende terreinen moeten bovendien als zodanig zijn aangewezen door het Ministerie van LNV (administratief loopt deze aanwijzing via het Landbouwschap/GD).

Voor de betreffende terreinbeheerders geldt, dat -op verzoek een verkleind leverkleurig oormerk mag worden gebruikt, waarmee de dieren kunnen worden vervoerd. Naar verwachting zal dit type oormerk binnenkort ook door derden mogen worden gebruikt.

Voor halfnatuurlijke gebieden gelden de volgende afwijkingen van de reguliere bepalingen:

- identificatieplicht -voor zover dit praktisch uitvoerbaar is- binnen 30 dagen na geboorte i.p.v. binnen de reguliere periode van drie werkdagen na de geboorte. In de praktijk kan dit voor de onoverzichtelijke, grotere terreinen neerkomen op een merkactie vlak na de geboortengolf in het voorjaar en één in het najaar;
- bij afvoer naar reguliere veehouderijbedrijven dienen de dieren -zo nodig- opnieuw gemerkt te worden met de officiële oormerken;
- het jaarlijks koppelonderzoek op brucellose en leucose geschiedt op kosten van de eigenaar.

Voor grootschalige, zelfregulerende natuurterreinen geldt:

- de runderen mogen niet voorzien zijn van identificatiemerken -en indien aanwezig- dan moeten deze onder toezicht van de GD worden verwijderd;
- afvoer van dieren is alleen mogelijk voor onmiddellijke slachting met een ontheffing van het vervoersverbod van de GD in een verzegelde veewagen;
- in geval van uitzonderlijke omstandigheden en calamiteiten kunnen dieren ook naar elders afgevoerd worden, maar zodanig dat ze niet in het intra-communautaire (EG) verkeer komen. Afvoer naar andere natuurterreinen in Nederland en daarbuiten behoort dus tot de mogelijkheden, maar alleen met schriftelijke goedkeuring (gezondheidsverklaring) van de GD. Dit komt voor in geval van bloedverversing en het opstarten van begrazing in andere natuurterreinen met de zelfde "status". Afvoer naar terreinen met een lagere status, bv de half-natuurlijke terreinen kan alleen als duidelijk is, dat de dieren volkomen gezond zijn, dit naar het oordeel van de GD;

- éénmalig dieergezondheidsstatus bepaling door 10% van de dieren te onderzoeken op tuberculose, brucellose en leucose, direct na registratie.;
- er dient een quarantaine-faciliteit te zijn;
- kosten van bloedtappen, bloedonderzoek en tuberculineren zijn voor rekening van de eigenaar.³

Voor de overige terreinen, waar de dieren regelmatig in handen komen, gelden de normale regels van de I&R, met dien verstande dat de bedoelde organisaties mogen kiezen voor het leverkleurige oormerk.

3.5.3 I&R schapen en geiten

Sinds 1 oktober 1995 geldt ook voor schapen- en geitenbedrijven een registratieplicht, met dien verstande dat schapen en geiten geïdentificeerd moeten zijn als zij het bedrijf voor slachting of voor verkoop voor het leven verlaten. Voor schapen en geiten in natuurterreinen geldt dus dat de beheerder zich moet laten registreren als schapen- en/of geitenhouderijbedrijf.

Dit moet ook gebeuren bij inscharing met schapen en geiten van derden. De dieren dienen bij elke vorm van afvoer gemerkt te zijn met één van de geaccepteerde typen oormerken.

Verder dient er een bedrijfsregister bijgehouden te worden waarin alle mutaties (aan- en afvoer, geboorten, sterfgevallen) vermeld worden.

Voor export van fokdieren dient de betreffende houder deelnemer te zijn aan het scrapiebestrijdingsprogramma en te voldoen aan de daarin vermelde eisen.

Het oormerk voor schapen en geiten is alleen noodzakelijk voor dieren die in het nationale en internationale handelsverkeer kunnen komen. Er zijn een paar situaties waar schapen vrij leven in de "wildbaan", bijv. in het Deelerwoud. Deze schapen die niet in het handelsverkeer komen, alsmede de wilde moeflons behoeven niet te worden gemerkt.

4. ZIEKTEN EN GEBREKEN

4.1 Algemeen

De EU heeft in het kader van de dierziektebestrijding de dierziekten in vijf groepen verdeeld en heeft per groep een aantal specifieke ziekten aangewezen.

- **Groep 1** betreft ziekten die zeer besmettelijk zijn en epidemieën kunnen veroorzaken; bv. mond en klauwzeer, runderpest.
T.a.v. deze ziekten moeten bestrijdingsmaatregelen genomen worden en uitbraken van deze ziekten moeten zo snel mogelijk gemeld worden aan de Europese Unie in Brussel.
- **Groep 2** betreft besmettelijke ziekten waarvoor controle en/of uitroeiingsmaatregelen per veehouderij moet worden genomen; bv. brucellose en TBC. Deze ziekten moeten binnen het land gemeld worden, zodat maatregelen genomen kunnen worden.
- **Groep 3** betreft besmettelijke ziekten waarvoor op basis van vrijwilligheid uitroeiingsmaatregelen kunnen worden getroffen; bv. infectieuze bovine rhinotracheïtis (IBR) op rundveebedrijven en paratuberculose.

Het belang van deze ziekten zit ondermeer in:

- handelsbelemmering ("politieke ziekten");
- besmettingsgevaar voor vrije bedrijven;
- groep 3 ziekten kunnen promoveren tot groep 2 ziekten. IBR op KI-stations is dat al.

³ Discussie: Hilmar schreef dat: "bij een uitbraak van ziekten, waarbij de getroffen koppel geruimd moet worden, geschiedt dit geheel op kosten van de eigenaar. Volgens Ed is hierover niks terug te vinden in de reglementen. Ten aanzien van echte "Veewetziekten" geldt het in ieder geval niet. Wat er precies is afgesproken over de ziekten als Bruc. abortus Bang, TBC etc. zouden we mogelijk nog 's moeten nagaan. Ten aanzien van veewetziekten geldt wel, dat de dieren vergoed worden volgens getaxeerde dagwaarde, met dien verstande dat de zieke dieren maar voor de helft worden vergoed. Dit om snel melden te stimuleren. M.i. moet het zinnetje weg, tenzij we het nog 's eenduidig kunnen navragen bij de GD (Koos Verhoeff?)]

- **Groep 4** betreft ziekten die niet onder andere regelingen vallen; bv. hondsdoelheid.
- **Groep 5** omvat visziekten en laten we buiten beschouwing

Nederland, als lidstaat van de EU, is verplicht zich aan richtlijnen te houden die op het gebied van de ziekten uit groep 1 en 2 zijn opgesteld. Voor ziekten uit groep 3 kan de lidstaat zelf bepalen of er overgegaan wordt tot bestrijding of uitroeiing. Voor IBR zal er waarschijnlijk een verplicht bestrijdingsprogramma komen.

Dieren die ingezet worden in natuurterreinen worden op basis hiervan ook geacht onderworpen te zijn aan Nederlandse en Europese wetgeving ten aanzien van de bestrijding van besmettelijke dierziekten en het handhaven van een optimale dierziektestatus. Dit geldt dus ook voor eventuele nationale programma's.

4.2 Ziekten

Dieren die op reguliere manier gehouden worden, komen elke dag in handen van de eigenaar. Hij slaat minstens een half uur de dieren intensief gade en heeft direct in de gaten als er iets mis is. Symptomen als:

- suf
- niet alert
- hoesten
- conditie vacht

zullen snel de aandacht trekken. Bij melkkoeien, die overigens niet vaak in het natuurbeheer zullen worden ingezet, ligt dit nog eenvoudiger, omdat een dier dat zich niet welbevindt al snel minder melk produceert. Ook het afwijkende gedrag in de koppel valt snel op.

Een beheerder van gebieden waarin dieren van derden voor de begrazing worden ingezet, heeft een andere verantwoordelijkheid ten aanzien van de ingeschaarde dieren dan de beheerder die zelf dieren inzet. Hij stelt grond ter beschikking aan veehouders, die hun eigen verantwoordelijkheid hebben ten aanzien van gezondheid en welzijn. Hij moet wel goede afspraken maken met de inschaarder. De eigenaar van het terrein moet de dieren aanmelden t.b.v. van de I&R-registratie.

De beheerder, die zelf verantwoordelijk is, heeft het moeilijker vanwege de, in het algemeen, onoverzichtelijke terreinen. Hij zal regelmatig in het gebied moeten komen en aantekening moeten houden van zijn waarnemingen. Het onderkennen van ziekten, door welke oorzaak dan ook, zal op een moment plaatsvinden dat het dier of de dieren ernstig ziek of reeds dood is of zijn. De diagnose zal gesteld worden na sectie en onderzoek op één van de lokaties van de Gezondheidsdienst voor Dieren. In het kader van de dierziektebestrijding moet aan de volgende ziekten gedacht worden.

- **Ziekten die verplicht bestreden moeten worden.**
 - Brucellose;
 - Enzoötische Bovine Leucose (EBL);
 - Tuberculose.
- **Ziekten die vrijwillig bestreden worden of die aandacht behoeven.**
 - Salmonella dublin;
 - Paratuberculose;
 - Leptospirose;
 - Infectieuze Bovine Rhinotracheitis (IBR)
 - Bovine Virusdiarree (BVD);
 - Parasitaire infecties zoals maagdarm- en longwormen, leverbot.

In het algemeen is in de grote natuurterreinen de bezettingsgraad aan dieren niet hoog. Hierdoor zal de infectiedruk bij ziekten laag zijn. Er kunnen zich omstandigheden voordoen waarbij deze infectiedruk wel hoog kan zijn. In natte gebieden kan leverbot flink de kop opsteken; in bosgebieden kan het vee last hebben van het wrangvliegje (*Hydrotea irritans*), Nederland is, na georganiseerde bestrijding vanuit de GD vrij van runderhorzel, hoewel dit insect bij geïmporteerde dieren incidenteel nog wel eens wordt gevonden. Tekorten aan mineralen en sporenelementen zullen naar voren komen na bodem- en ge-

was onderzoek en onderzoek aan gestorven dieren.(o.a. leveronderzoek). Hierbij kan een relatie worden gelegd tussen bodem, plant en dier.

4.2 Insleep van ziekten

Het is belangrijk de status van de dieren in de terreinen, voor wat betreft de in de vorige paragraaf genoemde ziekten, goed te bewaken. Het beheer van de kudde zal er op gericht moeten zijn het binnenbrengen van de verwekkers van deze ziekten zoveel mogelijk te voorkomen.

In grote zelfregulerende gebieden worden regelmatig excursies gehouden. De bezoekers kunnen uit alle windstreken komen, ook buiten de EU. Het gevaar zou kunnen bestaan dat bezoekers ziekteverwekkers mee kunnen nemen b.v. aan hun laarzen en op deze wijze de aanwezige grazers besmetten. In dergelijke gevallen verdient het aanbeveling de bezoekers van bedrijfslaarzen te voorzien. Overigens zal het in voor bezoekers toegankelijke gebieden niet volledig mogelijk zijn eventuele insleep te bewaken. Daartegenover staat, dat kleding en schoeisel van "burgers" zelden of nooit tot problemen leiden.

De allerbelangrijkste bron van insleep van ziektekiemen zijn de dieren zelf. Wanneer dieren moeten worden toegevoegd aan een kudde, zal er nauwlettend op moeten worden toegezien dat ze aan minimaal dezelfde gezondheidsstatus voldoen. Men moet dus met toevoegingen en verplaatsingen altijd voorzichtig zijn. Hoe geslotener de populatie, hoe beter het in het algemeen is. Dit heeft ook consequenties voor het toelaten van vee van derden.

4.4 Inschaarders en uitschaarders

In een aantal terreinen worden met regelmaat dieren die eigendom zijn van derden tijdelijk ingezet voor de begrazing. Dit zullen dan vrijwel altijd runderen uit de reguliere veehouderij zijn. Alle regelgeving op het gebied van de rundergezondheidszorg is derhalve normaal van toepassing. Inscharen van vee zal moeten worden gemeld bij de Gezondheidsdienst. Immers, bij het uitbreken van een besmettelijke ziekte (bijvoorbeeld TBC of Abortus Bang) moet het mogelijk zijn eventueel besmette dieren te achterhalen, ook als ze (tijdelijk) ver van huis zijn uitgeschaard.

Er wordt soms te gemakkelijk gedacht over ziekteverspreiding en ziekte overdracht. Zeker wanneer de terreinbeheerder zelf al runderen in de terreinen heeft, is het ten sterkste af te raden gebruik te maken van inscharen. Het is altijd mogelijk, dat de toegevoegde runderen een ziekte mee brengen. Zeker bij de extensieve vorm van houderij in de natuurterreinen is het dan weer uiterst moeilijk een dergelijke ziekte te elimineren.

Wanneer een beheersinstantie zelf geen dieren bezit, maar wel bijvoorbeeld runderen wil inzetten, is het in feite de inschaarder die de risico's loopt, wanneer dieren van meerdere verschillende herkomsten bij elkaar worden geweid. Het kan echter in dergelijke gevallen de relatie met inschaarders alleen maar ten goede komen als in de afspraken wordt vastgelegd, dat de beheerder zich tot één inschaarder beperkt, of dat er geen ander vee wordt toegelaten in het terrein zonder dat alle betrokken inschaarders hiervan in kennis zijn gesteld en hun goedkeuring eraan hebben gegeven. In dergelijke gevallen zal dan de gelegenheid kunnen worden geboden na te gaan of alle inschaarders, die in een bepaald terrein vee willen inzetten, aan dezelfde gezondheidsstatus beantwoorden, en dus zoveel mogelijk de risico's zijn afgevangen.

5. AANTALSREGULATIE EN HET TRANSPORT VAN DIEREN.

5.1 Algemeen

Transport van dieren zal over het algemeen geen problemen opleveren. Dieren die op reguliere wijze gehouden worden zijn gewend aan verplaatsingen en zullen rustig blijven bij transport van de ene plek naar de andere. In gebieden waar de dieren minder of nauwelijks contact hebben met mensen zal het verplaatsen meer problemen opleveren.

5.2 Aantalsregulatie

De beheerders van de drie grote, "natuurlijke" gebieden hebben in overleg met elkaar en met de begeleidende dierenarts een plan ontworpen ten behoeve van de aantalsregulatie en de gezondheidsregistratie in dergelijke gebieden. Dit idee is besproken in de Veterinaire Begeleidingscommissie Natuur en vormt de basis om -met voldoende voorzorgen- de overtoollige runderen uit het terrein af te voeren.

5.2.1. Verschillende mogelijkheden

De volgende situaties kunnen zich voordoen:

- dode dieren:
 - laten liggen in het terrein;
 - afvoeren naar de destructie;
 - afvoeren voor pathologisch onderzoek bij de Gezondheidsdienst.
- afvoer naar slachthuis:
 - afvoer gedood (na afschot);
 - afvoer levend.
- afvoer naar een ander natuurgebied:
 - naar een zelfregulerend natuurterrein;
 - naar een halfnatuurlijk natuurterrein;
 - naar een overig natuurterrein.
- andere vormen van afvoer:
 - naar particulieren;
 - export naar buitenland.

Levende afvoer van overtollige dieren vindt plaats in overleg met en onder begeleiding van de Gezondheidsdienst, afhankelijk van de bestemming van de dieren:

- rechtstreeks met een vervoersbewijs (slacht);
- via de kraal en quarantaineweide ("voor het leven").

De af te voeren dieren worden in de kraal geselecteerd, onderzocht en zo nodig gemerkt.

- Uit te voeren onderzoek:
 - Wettelijk verplicht onderzoek:
 - bloedonderzoek t.a.v. : brucellose, leucose, TBC
 - oormerken tegelijk met bloedtappen
 - Onderzoek op vrijwillige basis voor eigen informatie:
 - bloedonderzoek algemeen;
 - mineralen, status, serologisch;
 - onderzoek faeces:
 - wormen, leverbot
 - gewicht

Vervolgens worden de dieren overgebracht naar de quarantaineweide waar zij verblijven tot de uitslag van het onderzoek bekend is. Hierna kan afvoer plaatsvinden.

- Begeleiding:
 - De uitvoering van het onderzoek geschiedt door de dierenarts;
 - Bij de behandeling in de kraal is de GD aanwezig;
 - Via de GD vindt melding plaats aan de RVV.

5.2.2. Algemeen veterinaire onderzoek aan de kudde

Onderzoek aan dieren die om welke reden dan ook in handen van de dierenarts komen:

- bloed en faeces.

Algemeen onderzoek door dierenarts:

- éénmaal per jaar steekproefsgewijs faecesonderzoek;
- éénmaal per jaar algemeen veterinaire inspectie in het terrein plus conditiescore.

5.2.3. Administratie

Er is een centraal aanspreekpunt: de kuddebeheerder

De volgende gegevens worden bijgehouden:

- mutaties in aantallen;
- de ziektegevallen met behandeling en uitslagen bloedonderzoek;

- de uitslag steekproefsgewijs faecesonderzoek 1 maal per jaar;
- het verslag van de algemeen veterinaire inspectie in het terrein plus conditiescore.
- periodieke toets van de gezondheid van de dieren, aan te geven door GD: bv wel Abortus Bang, Leucose, geen TBC).

5.3 Transport

Wanneer moeten dieren getransporteerd worden. Door aanwas zal een gebied op een gegeven moment vol zijn. Het hangt van de doelstelling van de beherende instantie af wat er met de overtollige dieren gebeurt.

- Afvoer naar andere terreinen
- Afvoer naar slachthuis (dood of levend)

Bij afvoer van dieren doet zich een aantal problemen voor. Welke dieren moeten worden gevangen en hoe moet dit gebeuren. Een methode die in de praktijk goed werkt, is in het terrein een kraal te bouwen en hier de likstenen op te hangen. De dieren zijn dan gewend door de kraal te lopen en het opsluiten en selecteren zal geen probleem opleveren. Dit is een gunstig moment om de gezondheidstatus van de dieren te onderzoeken. Samenwerking met de gezondheidsdienst is op zijn plaats. Vervoer naar een ander terrein vindt plaats in verzegelde veewagens.

Indien dieren afgevoerd worden naar een slachthuis doen zich dezelfde problemen voor ten aanzien van selectie en vangen. Een kraal brengt ook hier uitkomst. Ook in dit geval kunnen de dieren onderzocht worden door de GD om de gezondheidstatus van de dieren vast te stellen als graadmeter van de koppel waar zij uitkomen.

Volgens de **Vleeskeuringswet** moeten dieren voor en na het slachten gekeurd worden. Dit houdt in dat de dieren levend op het slachthuis arriveren. Er zullen zich echter gevallen voordoen waarbij dieren zich niet zomaar laten vangen en vervoeren. Alleen in deze gevallen kan een praktizerend dierenarts de levende keuring verrichten, waarna het dier door hem of onder zijn toezicht bedwelmd en verbloed wordt. Het dier wordt vervoerd naar een slachthuis met faciliteiten voor speciale noodslachtingen onder begeleiding van een voorgeschreven verklaring van de practicus.

Aspect van aandacht is de maximale periode tussen het doden en de aankomst op een slachthuis.

5.4 Export

Gelet op de huidige wetgeving is het niet zonder meer mogelijk om dieren, die niet onderworpen zijn aan veterinaire programma's, uit te voeren naar het buitenland. De EU bepaalt in een aantal richtlijnen ten aanzien waarvan garanties moeten worden verstrekt bij de levende uitvoer van dieren. Voor Nederland zijn de daarvoor geldende voorschriften vastgelegd in de Regeling Uitvoer Vee 1974. Deze regeling is gebaseerd op de Veewet (artikelen 38, 67 en 71). De uitvoerbepalingen voor runderen en varkens zijn neergelegd in artikelen 2 tot en met 5 voor uitvoer naar EU-lidstaten, voor schapen en geiten in artikel 11e en voor éénhoevigen in artikelen 11b tot en met 11d. Uitvoer van vee naar derde landen is vastgelegd in artikelen 6 tot en met 11a. In deze artikelen wordt steeds weergegeven welk soort certificaat met de dieren moet worden meegestuurd. In de certificaten staan voor elke diersoort onder andere garanties ten aanzien van het (niet) voorkomen van ziekten. De regeling verwijst naar de EU-richtlijnen die aangeven voor welke ziekten en bedrijfseisen gecertificeerd moet worden.

De Gezondheidsdienst voor dieren zal in samenspraak met de RVV en de Veterinaire Begeleidingscommissie Natuur tot afspraken moeten komen op welke wijze tegemoet kan worden gekomen aan de in de Regeling Uitvoer Vee 1974 gestelde eisen om export van dieren mogelijk te maken. Te denken valt aan de methode aangegeven door Natuurmonumenten waarbij de dieren gescreend worden. Er zal tevens een nauwkeurige analyse van de relevante EU-regelgeving moeten plaatsvinden. Er zullen stevige garanties gegeven moeten worden wat betreft de dierziektestatus voordat de RVV overgaat tot exportcertificering.

6. OMGAAN MET DODE DIEREN

6.1 Functie van dode dieren in het veld

In het ecosysteem hebben niet alleen de levende planten en dieren een belangrijke rol. De kringloop van het leven (opbouw en afbraak) kan alleen goed functioneren als er ook dode organismen aanwezig zijn. Veel soorten planten en dieren kunnen alleen leven op dood materiaal en zijn er voor gebouwd dit dode materiaal af te breken, waarvan de mineralen later weer ten goede komen van de levende natuur.

Jarenlange strijd in de bosbouwwereld heeft geleid tot een begrip voor het belang van dode bomen in het bos. Het dunner takhout is immers niet voldoende om de "afbrekers" in leven te houden. Dood hout is een geaccepteerd bosbeleidsitem geworden, zonder dat dit ten koste gaat van fyto-sanitaire aspecten van het bos.

Veel organismen zijn gebonden aan dood vlees. Grote dode dieren zijn in onze streken uiterst zeldzaam en daarmee ook de dieren, die hieraan zijn gebonden voor hun overleven. Hierbij kan worden gedacht aan de aaskevers, de vliegen die voedsel zijn voor tal insectenetters, de grotere aaseters, zoals wild zwijn, vos, maar ook de raaf en de zeearend. Karkassen van dode Heckrunderen in de Oostvaarders-^{1 x gezien!} plassen blijken te worden gebruikt als kapstok voor de nesten van wilde bijen. De botten worden uiteindelijk opgeknagd door de muizen. Maar weinig blijft er over. Uit ervaringen blijkt, dat een Schotse Hooglander in de Imbosch binnen enkele weken verdwenen is, opgevreten door de wilde varkens. In de Oostvaardersplassen duurt het langer, omdat daar geen varkens voorkomen. Binnen een maand of drie is het vlees verdwenen, opgevreten door een waar legioen van vliegenmaden. De huid van deze beesten hangt verdroogt en witgescheten door de vogels over het karkas.

Grote dode dieren kunnen ook een belangrijke bron voor onderzoek zijn in ons klimaatgebied.

6.2 Reguliere gebieden.

In deze gebieden zal het geen problemen opleveren om te handelen zoals de Destructiewet voorschrijft te doen. Iedere houder van landbouwhuisdieren is verplicht om, in geval van dode dieren, deze aan te melden bij één van de twee destructors die Nederland nog rijk is. Het onttrekken van destructiemateriaal is strafbaar volgens diezelfde wet.

6.3 Halfnatuurlijke gebieden

De dieren in deze gebieden worden op zodanige wijze gecontroleerd dat een dier dat is gestorven, om welke reden dan ook, snel gemist en gevonden wordt. Hierna wordt het dier ter destructie afgevoerd.

6.4 Zelfregulerende gebieden

In deze gebieden komt het regelmatig voor dat dieren pas gevonden worden als zij al enige tijd gestorven zijn. Door het ruige karakter van bepaalde gebieden en het vaak onbegaanbaar zijn van het terrein worden dieren niet zo vlug gemist of opgemerkt. Hierdoor is het soms onmogelijk aan de wettelijke eisen te voldoen. Met de vertegenwoordigers van het Ministerie van VWS zullen afspraken worden vastgelegd in welke gebieden en onder welke omstandigheden ontheffing verkregen kan worden.

Overleg met de Veterinaire Hoofdinspectie Volksgezondheid heeft geleid tot inzicht in de problematiek van gestorven dieren. Zij hechten er belang aan dat dieren zoveel mogelijk worden afgevoerd naar een gezondheidsdienst om sectie te plegen.

De lijn, die nader wordt gezien is de volgende:

- het laten liggen van dode dieren is alleen toegestaan in de grote terreinen, die zijn aangemerkt als natuurterreinen met een hoge mate van zelfregulatie (de terreinen, waar het verboden is de runderen te merken);
- alleen dieren, die van nature of als gevolg van een (niet aangifteplichtige) ziekte of een gevecht zijn overleden mogen blijven liggen;
- dieren, die uit een oogpunt van aantalsregulatie zijn gedood dienen te worden afgevoerd;
- op dieren, die in het terrein blijven liggen wordt sectie verricht.

De snelheid waarmee een kadaver wordt opgeruimd is afhankelijk van welke aaseters aanwezig zijn. In geval van wilde varkens blijft er in korte tijd weinig over. Vliegen leggen miljoenen eitjes; de maden hiervan laten alleen de huid en botten over, terwijl zij op hun beurt weer vele vogels tot voedsel dienen. Toch zal de populatie van insecten de nodige aandacht moeten hebben omdat deze ook de levende,

sanitatiepolitiek!

gezonde dieren mogelijk kunnen aantasten. Het laten liggen van kadavers op plaatsen die gemakkelijk te zien zijn voor de burger, is absoluut te ontraden. Dit kan het beoogde effect wel eens verre in de schaduw laten staan met de nodige negatieve publiciteit. Ook in algemeen hygiënisch oogpunt zijn er nog wel vraagtekens. Hierover zal in overleg met de Landbouwwuniversiteit nader onderzoek worden geëntameerd.

6.5 Kadaveronderzoek

Het is van evident belang om alle gevonden, gestorven dieren te laten onderzoeken door de GD of het ID-DLO in Lelystad. Op deze manier is te achterhalen wat de doodsoorzaak van het dier was. Hierdoor komen waardevolle gegevens beschikbaar die weer gebruikt kunnen worden om op verantwoorde wijze de dieren te beheren.

6.6 Vraagtekens

Er zijn nog verschillende open einden aan dit aspect, waar in later stadium nader naar moet worden gekeken. Enkele voorbeelden:

- het imago van de begrazingsprojecten gezien vanuit de reguliere veehouderij. Het valt te verwachten, dat het (consequent) laten liggen van kadavers het (soms toch al breekbare) imago van het inzetten van met name runderen voor begrazingsdoeleinden gezien vanuit de reguliere veehouderij schade toebrengt. Het kan op de reguliere veehouderij bedreigend overkomen, dat in begrazingsgebieden de regels met enige rek worden toegepast, men ziet daarin een groot risico.
- hiermee samenhangend; een analyse van de risico's. Een goed beeld van de risico's die met het laten liggen van kadavers verbonden zijn, kan behulpzaam zijn bij de benadering van zowel de reguliere veehouderijsectoren als het publiek. Risico's kunnen bijvoorbeeld samenhangen met de periode dat kadavers blijven liggen: zijn de risico's voor verspreiding van ziektekiemen groter naarmate het langer duurt voordat het kadaver verwerkt is? Versleping van infecties kan eveneens een rol spelen: in hoeverre nemen aaseters (vossen, raven, wilde zwijnen) eventueel materiaal van het kadaver (voeding van nestjongen) of de oorzakelijke besmetting mee naar elders? Aan welke actieradius moet worden gedacht en wat zijn daarvan dan de risico's voor contacten met regulier gehouden dieren? Wat zijn de consequenties van het fungeren van het kadaver als "vliegenbron"? Zijn er relaties met het voorkomen van bijvoorbeeld myiasis (vliegелarvenziekte) bij schapen?
- publieksvoorlichting en voorlichting naar de reguliere veehouderij.

7. GEZONDHEID EN WELZIJN

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de verschillende aspecten betreffende de gezondheid en het welzijn van dieren, die hiervoor nog niet aan de orde zijn geweest.

7.1 Bescherming van dieren

In de nota Rijksoverheid en Dierenbescherming(1981) is geformuleerd wat later het uitgangspunt voor de Gezondheids- en Welzijnswet voor dieren zou worden: de erkenning van de intrinsieke waarde van het individuele dier. De eerder genoemde zorgplicht uit artikel 37 van deze wet kan verschillend worden geïnterpreteerd voor de dieren op de boerderij en de grote grazers in het vrije veld. De eerstgenoemde dieren, die worden gehouden vanuit een oogpunt van productie komen in veel grotere aantallen per oppervlakte eenheid voor, dan de dieren in de natuurterreinen, zeker als dit de (nagenoeg) natuurlijke terreinen zijn met een hoge mate van zelfregulatie. Deze terreinen lenen zich er voor, dat als een dier ziek is, het de rust kan vinden om uit te zieken en vanzelf weer beter te worden.

In het veld wordt dus nogal genuanceerd over de zorgplicht gedacht. De één vindt het al gauw een natuurlijk proces en laat het zieke dier voor wat het is. Immers, het is toch de natuur. De ander beschouwt het dier als een "schoothondje" en grijpt al gauw op een onnatuurlijke wijze in. Hoe grijpt men in als b.v. een rund in een zelfregulerend terrein in een draadnagel heeft getrapt en deze in de hoof is vast komen te zitten? Of wat doen we als we weten dat onder de koppel maag/darm infecties aanwezig zijn? Helpen we dan met goede diergeneesmiddelen of laten we de dieren maar?

Deze natuurterreinen zijn niet te vergelijken met de grote natuurterreinen in Canada of Siberië, of die langs de evenaar zijn gelegen. Wolven, leeuwen, hyena's, die bij uitstek geschikt zijn om beesten uit hun

lijden te helpen, komen bij ons immers niet voor. Een dier met bijvoorbeeld een gebroken poot zal niet vanzelf kunnen genezen en door blijven sukkelen en lijden. Dieren met een besmettelijke ziekte worden niet door roofdieren opgeruimd en kunnen de gehele kudde besmetten en zijn daarmee gelijk een risico voor de reguliere landbouw.

De zorgplicht uit artikel 37 houdt in, dat de verantwoordelijke beheerder moet ingrijpen wanneer het welzijn van het dier ernstige schade oploopt als gevolg van ziekte. Ook ter bescherming van de gezondheidsstatus van de eigen kudde en vanwege mogelijke verspreidingsrisico's kan het nodig zijn in te grijpen. Centrale vraag is daarbij echter, waaruit dat ingrijpen zou moeten bestaan. Het welzijn kan namelijk evenzeer onder druk komen te staan, wanneer het dier bijvoorbeeld met een verdovingsgeweer moet worden geschoten en wellicht nog een keer voor de nabehandeling, of waarbij het voor de behandeling noodzakelijk is het dier, dat niet anders gewend is dan de vrije ruimte, op te stallen. Steeds is het nodig de risico's af te wegen tegen het doel wat bereikt wordt.

Concreet betekent dit, dat in geval van ziekten of afwijkingen, die niet besmettelijk zijn voor de kudde, die geen onacceptabele pijn bij het dier veroorzaken, die niet leiden tot desfunctioneren van het dier, de beheerder het dier gewoon ziek laat zijn, waarna het dier weer beter wordt of toch overlijdt. Een voorbeeld: een stier in Oostvaardersplassen verloor een oog en nam -na genezing van de wond- weer gewoon deel aan alles wat "des stiers" is. Ook dieren, die aan ouderdom bezig zijn te overlijden kunnen aan hun lot worden overgelaten. Vaak zullen zulke dieren zich terugtrekken naar verborgen en beschutte plekken.

7.2 Bijvoeding

Bijvoeding leidt tot de import van voedingsstoffen in het terrein. Als er geen afvoer plaats vindt, is zo'n voedselverrijking schadelijk voor de realisatie van de natuurdoelen. Daarom moet bijvoeding in principe worden afgekeurd. De natuurterreinen in Nederland zijn echter niet van die omvang, dat -zeker bij jaarrondbegrazing- onder alle omstandigheden voedsel genoeg aanwezig is voor het overleven van de kudde. De individuele voedselbehoefte kan verschillen, dat is een erfelijke kwestie. Bij jaarrond begrazing van de grote natuurgebieden is het gewenst de erfelijke eigenschappen in de kudde zo te ontwikkelen, dat de dieren optimaal geschikt zijn om ongunstige omstandigheden te overleven. Uit wetenschappelijk onderzoek van de Landbouwniversiteit is gebleken, dat in de winter de dieren zo sterk op hun vet interen, dat zij tot 30% teruggaan in hun herfstgewicht. Binnen enkele weken in het voorjaar zijn deze dieren op hun gewicht en gaan verder in de groei. Ook uit gegevens over extensieve veehouderijsystemen in de tropen is goed bekend, dat er zonder wezenlijke problemen grote gewichtsverschillen door het jaar heen, afhankelijk van het seizoen, kunnen optreden.

Dieren die teveel op hun spierweefsel interen, zijn ongeschikt voor begrazingsgebieden. Deze moeten er tijdig uit worden geselecteerd. Het is nu de kunst om de kudde zo goed te kennen, dat de overgang van natuurlijk gewichtsverlies naar het lijden van honger, dat ten koste gaat van de weerstand en de conditie vroegtijdig wordt opgemerkt. Op dat moment is bijvoeding met schraal voedsel (bijvoorbeeld hooi) aan de orde.

Een praktijkvoorbeeld: in de winter van 1994 stierven er plotseling aan het eind van de winterperiode op het moment, dat de voorjaarsgroei net op gang was enkele Schotse Hooglanders in de Imbosch. Na onderzoek bleken deze dieren niet te zijn gestorven als gevolg van de voedselomstandigheden, maar als gevolg van andere, natuurlijke ziekten en gebreken. De overgang van winter naar het voorjaar, toen de omstandigheden op zijn slechtst waren, gaf echter wel de genadeklap.

7.3 Oormerken of chips?

Een veel voorkomende vraag is waarom niet gekozen wordt voor injecteerbare transponders (chips). Hierover is wel nagedacht. Zij worden al gebruikt, bijvoorbeeld in dierentuinen en bij gezelschapsdieren. Voor de grootschalige toepassing in de landbouw zijn er echter nog een aantal onoverkomelijke problemen, zoals de kosten die vele malen hoger zijn dan bij het huidige systeem, de internationale afstemming en standaardisatie en de risico's van het verdwijnen van de chips in of buiten het lichaam. Samenhangend met dit laatste is het feit, dat het noodzakelijk is bij slachtdieren de chips te verwijderen. Logistiek is dit een probleem, omdat precies bekend moet zijn welke dieren wel en welke niet van chips zijn voorzien, en omdat de chips dus lang niet altijd zijn terug te vinden op de plaats waar ze zijn ingebracht.

7.4 Verdere aandachtspunten

Verdere aandachtspunten zijn:

- het toezicht op alle individuele dieren vindt regelmatig plaats;

- bij brand, extreme weersomstandigheden, overstroming, epidemie enz. dient de beheerder over "een rampenplan" te beschikken en te worden uitgevoerd;
- jaarrondbegrazing vindt in principe alleen plaats met rassen, die goed bestand zijn tegen ongunstige omstandigheden.

•
•

• 8. INTERACTIE GRAZERS EN RECREANTEN

8.1 Algemeen

Niet iedereen stelt het op prijs om, wanneer zij rustig aan het wandelen of fietsen zijn, plotseling oog in oog te staan met een loslopend rund of paard. Angst en onwetendheid spelen hierbij een grote rol. Andere mensen denken dat zij op een kinderboerderij zijn en verliezen alle voorzichtigheid uit het oog. Deze problemen spelen een rol in de natuurterreinen die opengesteld zijn voor bezoekers.

In dit hoofdstuk wordt een aantal voorbeelden uitgewerkt zonder naar compleetheid te streven.

8.2 Onderzoek

Een voorbeeld van hoe men reageert op grote grazers in terreinen geeft het onderzoek van R Ketelaar van het IBN-DLO naar houdingen van gebruikers en omwonenden tegenover begraasde en natuurlijk beheerde stadsparken. Dit onderzoek is in de nazomer 1993 gehouden. De stadsparken liggen verspreid in Nederland. Gebruikers en omwonenden werd gevraagd een enquête in te vullen.

Men staat in het algemeen positief tegenover natuurlijk beheer. (77% van de respondenten), terwijl de aanwezigheid van grote grazers hoog gewaardeerd wordt (87%). Een zeer kleine minderheid is van mening dat grote grazers gevaarlijk zijn. De toegangsmogelijkheden voor honden zijn beperkt om de grazers te beschermen. Hiermee is 80% van de mensen het eens. Over de bestaande informatievoorziening is men niet erg tevreden.

Een ander onderzoek betreft het gedrag van runderen. Dit gedrag van runderen vertoont een grote individuele variatie die voor een deel erfelijk is bepaald. Frans onderzoek naar variatie in gedrag bij Limousin runderen heeft bijvoorbeeld geleid tot een gedragstest, die sinds een aantal jaren wordt uitgevoerd bij nakomelingen van fokstieren van dit ras. Op basis van deze test kunnen een beperkt aantal stieren uitsluiten worden van de fokkerij.

Daarnaast is de wijze van het omgaan met de dieren ook van grote invloed op de gedragsontwikkeling. Als dieren gewend zijn aan de omgang met mensen en hiermee geen negatieve ervaringen hebben opgedaan, is de kans op agressief gedrag kleiner. Hiermee moet op jonge leeftijd begonnen worden. Op deze manier zijn de dieren ook vertrouwd te maken met loslopende honden. Het is echter nooit geheel uit te sluiten dat individuele runderen, en andere dieren, in incidentele gevallen de veiligheid van mensen bedreigen.

Runderen kunnen worden gewend aan honden als de beheerder regelmatig met zijn hond in het terrein komt en de dieren merken, dat ze van honden geen gevaar hebben te duchten.

Aan de andere kant moet voorkomen worden, dat de dieren -bijvoorbeeld door voeren- hinderlijk opdringerig worden. Dit wordt niet gewaardeerd en kan voor gevaarlijke situaties zorgen.

In sommige gebieden, bijvoorbeeld in de Oostvaardersplassen is het te gevaarlijk voor recreanten om daar vrij te wandelen. Met name de kudden verwilderde paarden kunnen de kolder in hun kop krijgen en in galop geraken zonder de mensen te zien. Als zulke grote kudden aan het rennen slaan, dan is het gevaar onder de voet te worden gelopen verre van denkbeeldig. Levensgevaarlijke situaties kunnen dan ontstaan. Daarom dienen zulke gebieden te worden afgesloten voor het publiek. Het is goed mogelijk rondom het gebied uitkijkposten te maken, bijvoorbeeld bovenop te maken grondheuvels om van daar af alles te kunnen waarnemen, wat zich in het gebied afspeelt. Anderzijds blijkt dat de runderbegrazing in de IJmbosch geen enkele overlast voor publiek met zich meebrengt.

8.3 Voorlichting

Het is erg belangrijk dat recreanten, die naar verwacht onbekend zijn met het gedrag van loslopende dieren, hierover voldoende worden voorgelicht. Zij moeten weten wat de gevaren zijn als de kudde te dicht wordt benaderd: dat koeien met kalveren extra alert zijn en hun jong verdedigen, dat stieren de kudde bewaken. Een folder of een informatiebord bij de ingang van een gebied zal de kans op ongelukken zeker verkleinen.

Uit het onderzoek van Ketelaar blijkt dat -zoals al opgemerkt- men over het algemeen minder tevreden is over de informatievoorziening. Hier ligt een taak voor de terreinbeheerders.

9. DRAAIBOEK

Er kunnen zich situaties voordoen waarbij een vast plan van handeling een voorwaarde is om hieraan het hoofd te bieden. Deze situaties kunnen natuurlijk van uiteenlopende aard zijn. In geval van vermoeden van een ziekte, gebroken ledematen of ernstige verwondingen is de centrale figuur de begeleidende dierenarts. Deze zal, na eerst eigen onderzoek en in overleg met de beheerder, actie ondernemen. Extreme sneeuwval en koude, overstromingen van uiterwaarden zijn andere voorbeelden waarbij het voorhanden hebben van een "rampenplan" zijn nut zal bewijzen. In overleg met de VBN zouden terreinbeheerders van de grotere graasgebieden tot een standaardrampenplan kunnen komen.

9.1. Besmettelijke ziektes (groep 1)

Draaiboeken moeten er komen voor ziektes die zeer besmettelijk zijn en onder de hoogste prioriteit vallen van de EEG-regels. Voor dergelijke ziektes bestaan voor de reguliere veehouderij reeds draaiboeken, zoals mond en klauwzeer en varkenspest. Men moet wel beseffen dat in geval van een uitbraak de maatregelen zeer rigoureuus kunnen en soms moeten zijn. Er zal overleg moeten worden gevoerd met de Afdeling Dierziekten bij de RVV en met de CVO (Chief Veterinary Officer) op welke wijze de handelwijze bij uitbraken van besmettelijke dierziekten in natuurterreinen kan worden verwerkt in de respectievelijke draaiboeken. In de Veterinaire Begeleidingscommissie Natuur zou kunnen worden besproken op welke wijze dit onder de aandacht kan worden gebracht. Bijvoorbeeld in geval van het uitbreken van varkenspest bij wilde zwijnen is al het één en ander vastgelegd in een draaiboek.

9.2. Ernstige en minder ernstige ziektes (groep 2)

In paragraaf 7.1 zijn enkele voorbeelden te noemen waar een eenheid van handelen voor eenieder de beste leidraad zou moeten zijn. Een draaiboek voor dergelijke gevallen is op te stellen door de GD, samen met de ervaren dierenartsen, die in natuurterreinen reeds werkzaam zijn. Uiteraard moet daarbij de ervaring van de beheerders niet worden vergeten.

De centrale vraag blijft: wat is ernstig en wanneer grijpt de mens in?

Het welzijn van het (de) dier(en) staat op het spel, maar ook het goed functioneren van het natuurterrein. Het natuurterrein is ook gebaat bij een gezonde veestapel.

9.3. Het beheer van de kudde

Men komt zo langzaam aan toe aan regulering van het aantal stuks vee in een bepaald natuurterrein. Men weet nog niet altijd raad met dit nieuwe fenomeen. De één beweert dat b.v. in een kudde de hengsten- of stieren aantallen er niet toe doen, terwijl de ander daar grote overlast van bemerkt. Moet je in een bepaald natuurterrein van alles wat hebben of is één soort beter? Is het wel of niet te ontraden om met produktiedieren te werken? De vraag wat dat voor dieren dat dan wel zijn, daar kan nog geen één-uidig antwoord op worden gegeven.

De vragen spitsen zich toe op de volgende onderwerpen:

- Fokkerij. Wat is dat in een natuurterrein?
- Selectie. Welke dieren gaan de kudde uit, of er in en waar gaan ze naar toe of komen ze vandaan?
- Welke rassen en van welke diersoort passen in het bewuste natuurterrein?
- Wat is de goede verhouding tussen het aantal dieren, de leeftijds- en geslachtsopbouw en de betreffende natuurdoelstelling?
- Hoe gaan we met extreme(re) weersomstandigheden om? Voeren we bij of verplaatsen we de dieren? Hebben ze een onderkomen bij extreme koude?
- Moet er bewust gestreefd worden naar een opbrengst van de veestapel? Past dit wel of niet in de doelstelling? Welke extra eisen moeten dan allemaal aan deze vorm van dierhouderij worden gesteld? En kan dan de hoofddoelstelling van een natuurterrein niet in gevaar komen?

Op de hiervoor gestelde punten moet wel een antwoord komen. In ieder geval zal een aantal minimum eisen/regels opgesteld moeten worden. Immers "vrijheid, blijheid" gaat in deze niet op. In dit rapport worden niet alle antwoorden gevonden. Dit is het vervolgwerk van anderen onder coördinatie van de VBN.

10. CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

Dit hoofdstuk wordt pas ingevuld nadat de workshop, waaruit aanbevelingen zullen komen is gehouden.

Bijlagen: ⁴

- 1. enquêteformulier**
- 2. tabel 1: oppervlakten en aantallen dieren**
- 3. tabel 2: technische aspecten van begrazing**
- 4. tabel 3: ervaringen m.b.t. gezondheid en gedrag van dieren**

⁴ Bijlagen nog bij te voegen. De tabellen worden nog uitgewerkt.

Bijlage 1

ENQUÊTE t.b.v. de VETERINAIRE BEGELEIDINGSCOMMISSIE NATUUR.

Naam beherende organisatie:

Wie is de contactpersoon met tel.nr:

1 Het beleid van uw organisatie t.a.v. begrazing:

- grazers als vorm van terreinbeheer
- grazers als onderdeel van het ecosysteem
- anders, te weten:

2 Terreinen, die worden begraasd:

- aantal
- oppervlakte

3 Ook zijn we benieuwd naar de begeleidende dierenarts(en)

- naam
- adres
- tel.

4 Kunt u ook aangeven wat u verwacht van deze dierenarts?

5 Naast het aantal terreinen is het van belang te weten:

- naam en ligging van het terrein
- totaal areaal
- hiervan wordt begraasd
- terreintype
- zelfregulerend, halfnatuurlijk of reguliere begrazing
- diersoort en welk ras
- aantal, zowel totaal als per hectare per soort per ras
- raster
- kudde met herder
- type begrazing
- (jaarrond of seizoen)
- eigen vee of inscharing
- is er aanvullend beheer nodig?
 - nee.
 - ja; welk?

6 Heeft deze begrazing tot doel:

- verwijdering van boomopslag
- verwijdering grassen
- verjonging dwergstruiken (heide)

7 Kunt u, per type terrein, aangeven welke ervaringen u heeft met begrazing?

- gezondheid en welzijn van de dieren
- beheerstechnische aspecten
- recreatie

Heeft u klachten ontvangen over bv. grazers, rasters, zo ja, welke?

8 Gezien de problematiek is het interessant te weten wat uw ervaringen zijn t.a.v. de I&R-regeling:

- aanbrengen van de merken;
- losraken/verliezen van de merken;
- overige.

9 Door aanwas zal het terrein op een gegeven moment "vol" zijn. Wat is uw beleid t.a.v. overtollige dieren?

- afvoer naar andere terreinen
- slachthuis
- doden in het veld en afvoer
- natuurlijke sterfte en laten liggen
- overige

10 Indien er dode dieren in het veld gevonden worden, wat is dan het beleid laten liggen

- met controle dierenarts
- zonder controle dierenarts
- afvoer (destructie)

11 Indien sprake is van zieke/wrakke dieren, wat zijn uw ervaringen met ziekten bij de grazers in de natuurterreinen:

- geen ervaring met ziekten
- wel ervaring met ziekten en wel de volgende:
- is een dierenarts geconsulteerd
 - altijd
 - nee
 - soms

12 Wat zijn uw ervaringen met gebreken en gebreksziekten?

- gebroken ledematen
- ontstekingen
- vergiftingen

Wordt in bovenstaande gevallen een dierenarts geconsulteerd?

- altijd
- nee
- soms

13 Kunt u aangeven:

- of er bijgevoerd wordt?
- wat er bijgevoerd wordt?
- onder welke omstandigheden?

14 Met het oog op de toekomst

- bent tevreden over begrazing als beheersmaatregel?
- waarom?
- zijn er plannen om deze begrazing uit te breiden?
- kunt u aangeven hoe en wat (zelfregulerend, halfnatuurlijk, regulier)?

15 Heeft u de indruk dat rasters een belemmering vormen voor migrerende diersoorten (wild)?
Wat heeft u hieraan gedaan?

16 Heeft u suggesties wat de VBN voor u kan betekenen?

